

DALLAMCSERE AZ INTONÁCIÓS FRÁZIS BELSEJÉBEN

Varga László
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Első megközelítés

A magyarban mind a spontán beszédben, mind a felolvasásban elég gyakori a dallamcsere jelensége. Első megközelítésben ehhez az szükséges, hogy a kiindulásul szolgáló intonációs frázis (IF) utolsó három dallama féleső, féleső és eső dallam legyen. A dallamcsereben a második féleső dallamot magas szinttartóra cseréljük. A jelenség részletesebb megbeszélése előtt először mutassuk be a benne szereplő dallamokat.

A féleső és az eső dallam hasonlít egymáshoz: mindkettő elől esik, azaz többszótagú dallamhordozó esetén az első és második szótag között viszonylag nagy esés van. Bolinger osztályozásában mind a féleső, mind az eső dallamot A-profilnak hívhatjuk (vö. Bolinger 1986, 1989). A különbség köztük az, hogy a féleső dallam észrevehetően a beszélői hangterjedelem alsó szintje *fölött* ér véget, míg az eső dallam vége leér a beszélői hangterjedelem alsó szintjére; ld. (1), (2), vö. Varga (1993, 1994). A hallgató általában rövid idő alatt beméri, hogy a beszélő hangterjedelmének alsó szintje hol húzódik, és így a féleső és eső dallamokat viszonylag nagy biztonsággal meg tudja különböztetni (Pierrehumbert 1980). Az eső dallam ún. terminális dallam, tehát egy intonációs frázis utolsó dallama. Ezért utána intonációs frázishatár áll. Az intonációs frázishatár jele a függőleges vonal [|]. A féleső dallam csak akkor terminális, ha szünet követi. Ha nincs utána szünet, akkor a féleső dallam az intonációs frázis belsejében, a skálában helyezkedik el, és természetesen nincs utána intonációs frázishatár. A (3) ábra a magas szinttartó dallamot mutatja be. Akárcsak az eső dallam, ez is terminális dallam, tehát a vége egyúttal az intonációs frázis vége is.

(1) *Féleső:*

| 'Angéla néni |

An

géla néni

(2) *Eső:*

| 'Angéla néni |

An

gél^e la né_{ni}

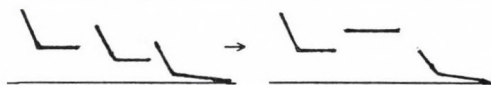
(3) *Magas szinttartó:*

| ⁻Angéla néni |

Angéla néni

Amikor tehát az intonációs frázis utolsó három dallama féleső + féleső + eső, akkor a beszélő megteheti, hogy az utolsó előtti (féleső) dallamot magas szinttartó dallamra cseréli; vagyis féleső, magas szinttartó, eső dallamsorozatot állít elő. Bolinger terminusait használva, az eredeti A+A+A profilsorból A+B+A profilok sora jön létre. Ezt a jelenséget nevezem dallamcserének. Mindezt sematikus dallamgörbék segítségével a (4), valóságos példával pedig az (5) szemlélteti:

(4) A A A A B A

(5) *A kiinduló („közönséges”) változat:*

a. | Mert 'nem volt 'elegendő 'bizonyítékom. |

nem
e
Mert volt bi
legendő
zoⁿyíté kom

A dallamcserélt változat:

b. | Mert 'nem volt 'elegendő | 'bizonyítékom. |

nem elegendő
bi
Mert volt
zoⁿyí tékom

Mivel a magas szinttartó dallam terminális dallam, utána új intonációs frázis kezdődik; ezért van IF határ az *elegendő* szó után. Amikor tehát egy féleső dallamot magas szinttartóra cserélünk, az intonációs frázist két intonációs frázisra bontjuk szét. Az újonnan létrejövő, másodlagos intonációs frázisoknak nem kell a Selkirk-féle szintaktiko-szemantikai feltételnek („Sense Unit Condition on Intonational Phrasing”, Selkirk 1986, 286) megfelelniük.

A dallamcsere jelentésbeli változással jár együtt: a létrejövő új dallamsorozat azt fejezi ki, hogy a beszélő a mondat tartalmát magától értetődőnek (nyilvánvalónak, természetesnek, könnyen kitalálhatónak stb.) tartja. A dallamsorozat egyúttal a beszélő intellektuális vagy hivatali fölényét is érzékelteti, és így egyszerre leereszkedő és kategorikus attitűdöt is kifejezhet, de nem barátságatlan. Ezért gyakori a csoportoknak szóló, kisgyermeknek

adott tanítói magyarázatokban és előadásokban, tornagyakorlatok vezényleésében, de párbeszédekben elhangzó egyéni védekezésekben vagy tiltakozásokban, meg nem értett mondatok megismétlésében sem ritka. Ezt a komplex attitűdöt a „tanítós” címkével foglalhatjuk össze.

A dallamcsere jelenségét tehát, első megközelítésben, a következő szabállyal írhatjuk le:

(6) *Dallamcsere (első közelítés):*

'σ... =opc=> ˘σ... | /'σ... ___ ˘σ... |

ahol σ = szótag,

... = egy vagy több szótagból álló füzér, főhangsúly és IF-határ nélkül.

Feltétel: „tanítós” attitűd.

Lássunk néhány további példát. Az átiratok aláhúzott szakaszai illusztrálják a dallamcserét. A (7) példa az Iskolarádió „Törd a fejed” c. adásából származik. Egy tanárnő olvassa fel megjegyzéseit a beküldött munkák helyesírási problémáival kapcsolatban.

(7) | ˘Pedig | ugye ˘tanultátok, hogy a -'val, -'vel ˘rag ˘véje |
 a ˘mássalhangzóval ˘végződő ˘szavaknál | ˘általában |
 ˘áthasonul | ˘azzá a hanggá, | ami a ˘szó ˘végén | ˘van. |

A következő példák „A hát gyógytornája” c. kazettáról valók.

(8) | ˘Ellazítunk, | a ˘lábat ˘talpra | ˘visszahúzzuk. |

(9) ... | az ˘ujjak a ˘plafon felé mutatnak, | a ˘két tenyér ˘egymás felé
 néz, | és ˘zárjuk ˘ökölbe a | ˘kezeket. |

Az utolsó példák családi párbeszéd-részletek:

(10) | 'Angolul drágám 'nem lehet 'megtanulni ˘tökéletesen |
`sohasem. |

(11) | 'Iszom egy kis ˘teát, kisleány | `süteménnyel. |

(12) | 'Tudod ^mit? | 'Felveszem az ˘egészet | `magnóra. |

A (13)-as párbeszéd harmadik megnyilatkozása szintén informális, családi párbeszédből való, és azt illusztrálja, hogy amikor egy meg nem értett vagy nem jól hallott közlésünket újra megismételjük, dallamcseréhez folyamodhatunk.

(13) A: | 'Lemegyek a 'Jánoshoz a `lottózóba. |

B: | ^Hogy mondod? |

A: | 'Lemegyek a ˘Jánoshoz a | `lottózóba. |

Kiterjesztés

További példák azonban arról győznek meg minket, hogy a dallamcsere első definíciója, a (6), nem eléggé általános. Így például nem alkalmazható az olyan esetekre, mint a (14c), holott a dallamcsere ott is lehetséges.

(14) *A kiinduló („közönséges”) változat:*

a. | 'Ráborította a 'hamutartót a 'frissen festett `asztalra. |

Rá

ha

borította a

fris

mutartót a

asz

sen festett

ta | r a

A dallamcserélt változatok:

b. | 'Ráborította a 'hamutartót a -frissen festett | `asztalra. |

Rá
 ha frissen festett
borította a asz
 mutartót a

 ta l_{ra}

c. | 'Ráborította a -hamutartót a | 'frissen festett `asztalra. |

Rá hamutartót a
 fris
borította a asz
 sen festett

 ta l_{ra}

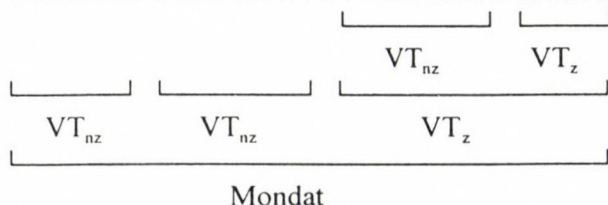
A korábbi példák és a (14b) alapján azt hihettük, hogy dallamcsere csak akkor lehetséges, ha a cserében érintett féleső dallam közvetlenül egy eső dallam előtt áll. Ezt a részigazságot ragadta meg a (6) szabály. A (14c)-ben azonban más a helyzet: az érintett dallam (a *hamutartót a* szótagfüzéren) egy féleső dallam előtt található, és a dallamcsere mégis lehetséges.

Ezért a (6) helyett egy olyan általánosabb dallamcsere szabályra van szükségünk, amelynek érvénye nemcsak a korábbi példákra és a (14b)-re, hanem a (14c)-re is kiterjed. Ehhez fel kell elevenítenünk a váltótömbök fogalmát (vö. Varga 1993, 1994). A váltótömbök (VT-k) olyan főhangsúlyos szintaktikai konstituensek, amelyek a mondat közvetlen vagy közvetett összetevői, és amelyek között komplementáris viszony feszül: a nyitott (nem-záró) VT-k folytatást, befejezést kívánnak, és ezt a záró VT adja meg.

A dallamcsere valamennyi esetéről számot adhatunk, ha

elismerjük, hogy a dallamcsere a mondat utolsó (záró) váltótömbje előtt történik, bármilyen mélyre is van az a váltótömb ágyazva. A (14) mondatban például két konstituens tekinthető záró váltótömbnek, egy nagyobb, ez a *frissen festett asztalra*, és egy kisebb, amely a nagyobbiknak része, ez az *asztalra* szó; ld. (15). A *z* index jelentése 'záró', az *nz* jelentése 'nem záró'.

(15) Ráborította a hamutartót a frissen festett asztalra.

Eszerint a dallamcsere fogalmát újra kell definiálnunk, és a (6) szabályt ki kell terjesztenünk. Az új, kiterjesztett szabályt a (16) tartalmazza.

(16) *Dallamcsere (kiterjesztett)*:

'σ... =opc=> ˘σ... | /['σ... ___[_z(Y) ˘σ... |]]

ahol σ = szótag,

Y = a záró VT-nek az eső dallam előtti anyaga,

... = egy vagy több szótagból álló fűzér, főhangsúly és IF-határ nélkül.

Feltétel: „tanítós” attitűd.

A kiterjesztett szabály alapján már a (14c)-t is elő tudjuk állítani. Az új szabály szerint ugyanis a (14) mondatban dallamcsere nemcsak a *fris-* szótagon lehetséges (az *asztalra* záró-VT előtt), hanem a *ha-* szótagon is (a *frissen festett asztalra* záró-VT előtt), ahogy a (14c) mutatja. Az új szabály azt is megmagyarázza, hogy esetenként hogyan lehetséges egy mondatban több dallamcsere. Így például a

Min
 el
 denkinek u
 mesélné az ba
 tolsó ka
 latoni
 la ndj á t

A dallamcserélt változatok:

b. | 'Mindenkinek 'elmesélné az 'utolsó -balatoni | `kalandját. |

Min
 el
 denkinek u balatoni
 mesélné az ka
 tolsó
 la ndj á t

c. | 'Mindenkinek 'elmesélné az -utolsó | 'balatoni `kalandját. |

Min
 el utolsó
 denkinek ba
 mesélné az ka
 latoni
 la ndj á t

dallamcsere eredménye. A magyar hanglejtés mindezidáig legrészletesebb fonetikai leírásában, Fónagy Iván és Magdics Klára „A magyar beszéd dallama” c. 1967-es művében számos példát találunk a szóban forgó konfigurációra. A (19) példa a Fónagy-Magdics könyv 131. oldaláról, a (20) példa a 135. oldalról való (mindkettő az én jelöléssel):

(19) | 'Behozta az ̀abroszt | és megterített. |

(20) | Ha 'minden leckét ̀megírtatok, | 'elmehettek ̀moziba. |

Ezekben a példákban azonban a szinttartó dallam egy tagmondat végét jelöli, tehát szintaktikai oka van: grammatikai határt jelez, és nem dallamcsere eredménye. Az ilyeneket a felszíni hasonlóság ellenére sem szabad a dallamcsere által létrehozott dallamképlettel összekeverni. A Fónagy--Magdics kötetben egyébként valóságos dallamcserére is találunk egy példát, a 28. oldal utolsó előtti kottájában, amit megint a saját jelöléssel közlök:

(21) | 'Szorgalmasan ̀kefélgette a | ̀nadrágját. |

Ez valódi dallamcsere, de a Fónagy–Magdics kötet nem tud a dallamcsere jelenségéről és ebből a szempontból nem is kommentálja a példát.

A második megjegyzésem az, hogy a dallamcsere révén előálló jellegzetes dallamszekvenciát és az általa kifejezett „tanítós” attitűdöt nem csak dallamcsere útján lehet elérni. Elérhető ez ún. dallambeékelés révén is (vö. Varga 2000). Ennek röviden az a lényege, hogy egy ha egy megnyilatkozás záró váltótömbje eső dallamot tartalmaz, és ez előtt a váltótömb előtt egy fésűs dallamot hordozó beszédszakasz áll, akkor a fésűs dallamú beszédszakasz mellékhangsúlyos szótagján magas szinttartó dallamot indíthatunk, miközben ez a mellékhangsúlyos szótag főhangsúlyossá lép elő. Ezt szemlélteti a (22b) példa. A (22a) *-gyek* szótagján ritmikai mellékhangsúly van, ez lesz a (22b)-ben a dallambeékelés helye.

Irodalom

Bolinger, D. L.: Intonation and Its Parts. Edward Arnold. London 1986.

Bolinger, D. L. : Intonation and Its Uses. Edward Arnold. London 1989.

Fónagy Iván – Madgics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó. Budapest 1967.

Pierrehumbert, J. B.: The Phonetics and Phonology of English Intonation. PhD dissertation, MIT 1980.

Selkirk, E. O.: Phonology and Syntax. The Relation between Sound and Structure. The MIT Press. Cambridge, Mass. & London 1986.

Varga László: A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. Nyelvtudományi Értekezések 135, 1993.

Varga László: A hanglejtés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó. Budapest 1994, 486-549.

Varga László: A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról. Magyar Nyelvőr 124, 2000, 91-108.